

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՆՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱԼՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1918 ՄԱՅԻՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karineal@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայ-թուրքական դիւանագիտական յարաբերութիւնների հիմնախնդրի լուսաբանման առումով կարեւոր է 1918ին թուրքերի կողմից բռնազաւթած հայկական տարածքներում ստեղծուած տեղական իշխանութեան եւ թուրքական իշխանութիւնների յարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը:

Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918ի թուրքական ռազմակալման շրջանում ստեղծուած տեղական իշխանութեան գործունէութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը միտուած է յաղթահարելու թուրք-հայկական յարաբերութիւնների վերաբերեալ հայ պատմագիտութեան եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ արմատացած մի շարք կարծրատիպեր: Մասնաւորապէս, խօսքը վերաբերում է Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան թուրքերի դէմ չկոտելու, նրանց հետ համագործակցելու վերաբերեալ արմատացած կարծիքներին:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

1918ին թուրքական զօրքերն օգտուելով ռուսական զօրքերի բարոյալքումից եւ Կովկասեան ճակատի փլուզումից, անցնում են յարձակման յայտարարելով, որ կը շարունակեն յարձակողական գործողութիւնները մինչեւ ռուսական զօրքերին հանդիպելը¹:

Թուրքական զօրքերի առաջխաղացման պայմաններում, միաժամանակ շարունակուում են թուրքական հրամանատարութեան դիւանագիտական քայլերը²:

Մինչ հայ քաղաքական կուսակցութիւններն ու ազգային հասարակական կազմակերպութիւնները³ Ապրիլի 6-8ը Ալեքսանդրապոլում տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնում քննարկում էին Անդրկովկասի պաշտպանութեան հարցերը, Թուրքիայի հետ հաշտութեան պայմանները եւ ճշտում իրենց կեցուածքը պատերազմի եւ խաղաղութեան նկատ-

մամբ⁴, թուրքերը դիւանագիտական խարդաւանքներով 1918 Մայիսի 15ին գրաւում են Ալեքսանդրապոլը⁵:

1918ի մայիսեան հերոսամարտերից յետոյ, ստիպուած լինելով հաշտուել Հայաստանի անկախութեան հետ, թուրքերը միաժամանակ ջանքեր չէին խնայում Արեւելեան Հայաստանի ռազմակալուած շրջաններում կոտորել եւ թալանել հայ բնակչութեանը, թուլացնել եւ տնտեսապէս քայքայել երկիրը՝ անհնար դարձնելով պետականութեան յետագայ գոյութիւնը Հայաստանում:

Թուրքերն իրենց առաջխաղացումը պայմանաւորելով իբր մահմեդականների նկատմամբ հայերի բռնութիւնները կանխելու եւ կարգուկանոն հաստատելու պատրուակով, եւ ընդհանրապէս, իրենց գործողութիւններին օրինական տեսք տալու նպատակով, այստեղ ձեռնամուխ են լինում տեղական իշխանութեան յառաջացմանը: Տեղական իշխանութիւնները ամբողջ վեց ամիս գործակցելով թուրքերի հետ, իրենց գործունէութեամբ փորձում են մեղմել թուրքական բռնութիւնները, հնարաւորինս աջակցել թուրքական քմահաճոյքին մնացած հայ բնակչութեանը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՏԵՂԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1918 Մայիսի 15ին թուրքական անապատելի յարձակումը մեծ խուճապ է առաջացնում Ալեքսանդրապոլում, որի հետեւանքով քաղաքը գրեթէ դատարկւում է: Քաղաքը խուճապահար լքում են ոչ միայն բնակիչների մեծ մասը, այլ նաեւ քաղաքային ինքնավարութեան ամբողջ կազմը, հասարակական, գաղթականական, դրամատնային, համագործակցական, մթերային բոլոր կազմակերպութիւնները, ինչպէս նաեւ քաղաքային ամբողջ ոստիկանութիւնն՝ իր կազմով⁶: Ընդ որում, քաղաքից հեռանում է նաեւ Ալեքսանդրապոլի հոգեւոր առաջնորդ Արտակ վարդապետը⁷: Ռազմաճակատի եւ կայազօրի զօրքերը քաղաքն ու բերդը յանձնելու պայմանների համաձայն, ետ են քաշւում ռազմաճակատից 20 վերստ հեռաւորութեամբ⁸:

Մի խօսքով, քաղաքը հիմնականում դատարկւում է եւ այստեղ մնացած ոչ-մեծաթիւ բնակչութիւնը, բնակարանները, պահեստները, առեւտրական եւ այլ շէնքերը մնում են թուրքական քմահաճոյքին:

Քաղաքում մնացած անպաշտպան բնակչութիւնը, ձգտելով ապահովել իր կենսքն ու գոյքը, թուրքերին ընդառաջ է ուղարկում մի պատուիրակութիւն Սկրտիչ Ղազարեանի⁹ գլխաւորութեամբ: Թուրքերը խոստանում են չվնասել բնակչութեանը իրենց չղիմաղդելու եւ քաղաքը չայրելու դէպքում¹⁰:

Չնայած կողոպուտներն ու միջադէպերը կանխելու թուրքական իշխանութեան ջանքերին՝ դրանք անխուսափելի էին: Քաղաքում կարգու-

կանոն հաստատելու նպատակով Մայիսի 17ին թուրքերի համաձայնությամբ Ալեքսանդրապոլում կազմաւորում են տեղական իշխանութեան մարմիններ՝ քաղաքային խորհուրդ եւ քաղաքային վարչութիւն:

Քաղաքային ինքնավարութիւն ստեղծելու նպատակով Լեւոն Սարգսեանը¹¹ Մայիսի 16ին ժողով է գումարում, որը սակայն սակաւամարդ լինելու պատճառով խորհրդակցական բնոյթ է կրում: Մայիսի 17ին գումարուած երկրորդ, նաեւի մարդաշատ ժողովում, Սարգսեանը մանրամասն ներկայացնում է քաղաքում ստեղծուած իրավիճակը եւ քաղաքային ինքնավարութիւն ընտրելու անհրաժեշտութիւնը: Ա. Բաբայեանն իր ճառում մեղադրելով քաղաքային իշխանութեան անդամներին՝ քաղաքը լքելու համար, առաջարկում է ընտրել նոր քաղաքային իշխանութիւն: Այնուհետեւ ներկայացում է նախապէս կազմուած 29 թեկնածուների հետեւեալ ցուցակը՝ 1. Ա.Ի. Բաբայեան, 2. Պ.Լ. Մերկուրով, 3. Հաջի Եուսուֆ-Օղլի-Եուսուֆ, 4. Լ.Դ. Սարգսեան, 5. Գ. Ի. Տէր-Մարտիրոսով, 6. Թարիվերդիեւ Ալաշրաֆ, 7. Ի.Ա. Գուլբինսկի, 8. Քահանայ Կ. Իգոտով, 9. Ա.Պ. Չախմասազով, 10. Ս. Տէր-Գրիգորեան, 11. Մամեդօղլի Ջաֆար, 12. Ա.Ս. Տիխիստով, 13. Մ. Ղազարեան, 14. Ա.Ա. Լէյբովիչ, 15. Դ.Կ. Պոպանդապուլօ, 16. Խ.Ս. Ստեփանեան, 17. Բաբուրով, 18. Վ.Ս. Ղուրբատով, 19. Ա.Յ. Լեւին, 20. Մուղզինարով, 21. Կալերով, 22. Ա.Ս. Աւետիքեան, 23. Կ.Վ. Աբովեան, 24. Ս. Ի. Մուրադաշով, 25. Քահանայ Տէր-Գրիգորեան, 26. Մ.Ս. Պողոսեան, 27. Կ.Օ. Ապոն, 28. Գ. Փեշտմալջեան, 29. Աբաջեան:

Ժողովը ելնելով այն փաստից, որ մեծ թուով մարդկանց առկայութեան եւ մեծ մասի անգրագիտութեան պայմաններում հնարաւոր չէ ո՛չ բանաւոր եւ ո՛չ էլ գրաւոր ընտրութիւններ կատարել, ներկայացնում 29 հոգու ցուցակը, (16 հայ, 3 ռուս, 3 մահմեդական, 2 վրացի եւ երկու հրեայ), համարում է ժողովի վստահութիւնը ստացած եւ առաջարկում նրանց՝ իրենց շարքից, գաղտնի քուէրակութեամբ ընտրել քաղաքային վարչութեան 15 անդամների, իսկ մնացած 14ն ընտրուած 15ի հետ կազմելու էին քաղաքային խորհուրդը: Ընտրուած քաղաքային վարչութիւնը պատասխանատու էր լինելու թուրքական կառավարութեան առաջ եւ վարելու էր քաղաքային գործերը:

Ժողովի որոշման համաձայն գաղտնի քուէրակութիւն է իրականացւում, որի արդիւնքում ընտրում են հետեւեալ 15 հոգին՝ 1. Ա.Ի. Բաբայեան, 2. Պ.Լ. Մերկուրով, 3. Հաջի Եուսուֆ-Օղլի-Եուսուֆ, 4. Լ.Դ. Սարգսեան, 5. Գ.Ի. Տէր-Մարտիրոսով, 6. Թարիվերդիեւ Ալաշրաֆ, 7. Ի.Ա. Գուլբինսկի, 8. Քահանայ Կ. Իգոտով, 9. Ա.Պ. Չախմասազով, 10. Ս. Տէր-Գրիգորեան, 11. Մամեդօղլի Ջաֆար, 12. Ա.Ս. Տիխիստով, 13. Մ. Ղազարեան, 14. Ա.Ա. Լէյբովիչ, 15. Դ.Կ. Պոպանդապուլօ: Քաղաքային վարչութեան նախագահ է ընտրում Լեւոն Սարգսեանը, օգնականներ՝ Պ. Մերկուրովը

եւ Հաջի Եուսուֆ-Օղլի-Եուսուֆը, քարտուղար՝ Յիսիստովը, թարգմանիչ՝ Մուբայաջեանը¹²:

Քաղաքային վարչութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան իշխանութիւնների համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ, անմիջապէս անցնում է գործի: Թուրքական բռնակալման պայմաններում ստեղծուած իշխանութեան այդ մարմինները, գործելով այնքանով, որքանով որ նրանց հնարաւորութիւն էին տալիս թուրքական իշխանութիւնները, բնականաբար չէին կարող գերծ մնալ թուրքերի ազդեցութիւնից: Բայց դրանով հանդերձ, նրանք փորձում են հնարաւորութեան սահմաններում մեղմել թուրքական բռնութիւնները եւ կանխել անիշխանութիւնը:

Քաղաքային վարչութեան իրաւունքներն ու գործառոյթները շատ լայն էին ու բազմակողմանի: Նրան էին ենթարկւում ոչ միայն քաղաքի վարչական, տնտեսական ուսումնական կեանքը, այլեւ գաւառիկը՝ ամբողջապէս¹³:

Քաղաքային գործերը վարելու համար քաղաքային խորհուրդն ընտրում է հետեւեալ կոմիսարներին.- բոլոր հարցերի վերաբերեալ, իշխանութեան հետ յարաբերութիւններ պահպանող, քաղաքի պահպանութեան (ոստիկանութեան պետի հետ միասին), գաւառային գործերի, առողջապահական մասի, բժշկական հիմնարկութիւններ կառավարող, ապաստարանների եւ բոլոր խնամակալական հիմնարկութիւնները կառավարող, պարենաւորման գործի, ազգաբնակչութեան, դատարկման եւ արտագաղթի, քաղաքացիների միջեւ ծագած բոլոր իրաւաբանական բնոյթ կրող վեճերի քննութեան, առեւտրական գործերի, դրամական, համագործակցական խանութների, բոլոր տեխնիկական խնդիրների, վերստուգիչ, ազգաբնակչութեան ցուցակագրման եւ ընդհանուր ղեկավարութեան:

Քաղաքային վարչութեան որոշմամբ քաղաքային վարչութեան նիստերը տեղի էին ունենում ամէն օր, բացի Կիրակի եւ տօն օրերից, իսկ խորհրդի նիստերը՝ շաբաթը երկու անգամ, Երեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրերին¹⁴:

Յունիսի 26ին քաղաքային վարչութիւնը վերակազմաւորւում է՝ քաղաքային վարչութեան բոլոր գործերը կենտրոնացնում է մէկ ընդհանուր ղեկավարութեամբ հինգ հետեւեալ բաժիններում՝ ֆինանսա-տնտեսական (Տէր Մարտիրոսով), վարչական (Ս. Ղազարեան), սանիտար-բժշկական (Յիսիստով), տեխնիկական (Չախմասազով) եւ պարենաւորման (Եուսուֆով)¹⁵: Նշուած բոլոր բաժինները ունէին իրենց ենթաբաժինները: Բոլոր բաժինների ընդհանուր ղեկավարը ժողովի կողմից ընտրուած քաղաքագլուխն էր (Մարգսեան): Բոլոր կարեւոր խնդիրները վարչութեան մէջ վճռւում էին խմբային կերպով, իսկ խորհրդի վճիռ պահանջող հարցերը մտցւում էին խորհուրդ:

Ալեքսանդրապոլի գաւառը ժամանակատրայէս բաժանում էր գիւղախմբերի (հին սահմաններով): Քաղաքային ինքնավարութեանն էին ենթարկուած նաեւ գաւառի վարչական պաշտօնեաները՝ բաշ-մուխտարները (գիւղախմբի համար) ու մուխտարները (իւրաքանչիւր գիւղի համար), որոնք փաստօրէն նշանակուած էին քաղաքային վարչութեան համաձայնութեամբ եւ ընդունուած՝ թուրքական իշխանութեան կողմից:

Քաղաքային ինքնավարութիւնն անմիջապէս ենթարկուած էր տեղական իշխանութեան նախագահին՝ Ռեջէբ բէյին, իսկ վերջինս իր հերթին՝ թուրքական բանակի հրամանատարին (Ղարսի զօրահրամանատար Շէքի փաշային)¹⁶:

Թուրքական իշխանութիւնները քաղաքին ու գաւառին վերաբերող բոլոր տեսակի կարգադրութիւններն անում էին քաղաքային ինքնավարութեան միջոցով եւ նրա միջոցով էլ ընդունում բոլոր խնդրագրերը: Տեղական թուրքական կառավարութեան նախագահ Ռեջէբ բէյը 1918 Յունիսին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեանն ուղղուած գրութեամբ յանձնարարում է ժողովրդին յայտարարել հետեւալը. «Շատ գործերի մասին ժողովուրդը խնդիր է տալիս ուղղակի բանակի հրամանատարին, բանի որ նախ պէտք է դիմել տեղական կառավարութեանը, ուստի այդ կարգի դիմումները հրամանատար փաշայի կողմից չեն ընդունուի:

Այնուհետեւ թէ՛ զինուորական եւ թէ՛ ժողովրդական գործերի վերաբերեալ նախ պէտք է [դիմել] եւ խնդիր ներկայացնել տեղական կառավարութեանը, առանձին կարիքի դէպքում՝ միայն պէտք է դիմել եւ խնդիր ուղարկել բանակի հրամանատարին, տեղական կառավարութեան միջոցով»¹⁷:

Յուլիսի 2ից քաղաքային վարչութեան անդամներին նշանակուած է աշխատատարձ՝ օրական 12 ռուբլի, իսկ քաղաքագլխին՝ օրական 15 ռուբլու չափով: Աշխատավարձ է նշանակուած նաեւ ծառայողներին: Քաղաքային վարչութեան տրամադրութեան տակ են դրուած 7 ոստիկաններ եւ զիշերապահներ: Քաղաքի գրաւման սկզբից քաղաքում եւ գաւառում կարգը պահպանուած էր զօրքի, իսկ յետագայում՝ զիշերապահների եւ ոստիկանների կողմից, որոնք ենթարկուած էին տեղական իշխանութեան նախագահին: Ամէն թաղ ունէր 5-6 զիշերապահ, որոնց վարձատրում էր թաղը: Քաղաքը բաժանուած էր 6 մուխտարութեան: Մուխտարները նշանակուած էին քաղաքային վարչութեան կողմից եւ ստանում օրական 5 ռուբլի աշխատավարձ: Քաղաքային վարչութեանն էին ենթարկուած քաղաքի եւ գաւառի բոլոր տիպի դպրոցները, որոնք ազգայնացում են ծխական դպրոցների ծրագրով. դասաւանդութիւնը լինելու էր մայրենի լեզուով, միայն չորրորդ դասարանից մտցուելու էր թուրքերէնի դասաւանդում:

Տեղական իշխանության մարմիններն օգտուելով թուրքական դիւսնազիտութեան ընձեռած հնարաւորութիւններից փորձում էին պաշտպանել հայ բնակչութեան շահերը, զսպել թուրքական բռնութիւնները, ապահովել նրա ֆիզիկական գոյութիւնը: Բսկ թուրքական դիւսնազիտութիւնը վեց ամիսների ընթացքում բազմիցս փոխում է՝ հայերին իսպառ բնաջնջելու ծայրայեղութիւնից վերածուելով «հայասերի» համբաւ հասնելու ծայրայեղութեանը¹⁸:

Մինչեւ 1918 Մեպտեմբերի 8ը, երբ Ալեքսանդրապոլում հաստատում է Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցչութիւնը, թուրքերի հետ յարաբերութիւնները կարգաւորում էին բացառապէս տեղական իշխանութեան վերոյիշեալ մարմինների միջոցով:

Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցեանը Արտգործնախարարութեանն ուղղուած իր զեկուցագրում, անդրադառնալով քաղաքային իշխանութիւնների գործունեութեանը, գրում է. «Քաղաքային ինքնավարութիւնը միջնորդութիւններ է յարուցում, շատ անգամ բարեյաջող հետեւանքով, այնպիսի խնդիրների վերաբերմամբ, որոնք ունենալով պետական լայն նշանակութիւն իր իրաւասութեանը ենթարկուել չեն կարող, ինչպէս օրինակ գերիների, պետական հիմնարկութիւնների, էականացիայի, փախստականների վերադարձի, հարկերի եւ այլն եւ այլն»¹⁹:

Տեղական իշխանութիւնների առաջնային խնդիրներից էին փախստականների վերադարձն ապահովելը եւ կեանքը բնականոն հունի մէջ դնելը:

Թուրքերն իրենց առաջխաղացումը պայմանաւորելով իբր թէ խաղաղութիւն եւ կարգուկանոն պաշտպանելու պատրուակով եւ հանդէս գալով տարածաշրջանում քաղաքակրթութիւն տարածողների դերում, արտաքնապէս չէին խրախուսում գաղթը: Սակայն իրականում նրանք թոյլ չէին տալիս փախստականներին ետ վերադառնալ իրենց բնակութեան վայրերը: Այսպէս, երբ Ալեքսանդրապոլը գրաւելու ժամանակ քաղաքից փախած բնակչութիւնը Արտակ վարդապետի գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւն է ուղարկում փաշայի մօտ խնդրելով իրենց վերադառնալու հնարաւորութիւն տալ, վերջինս մեղադրելով նրանց քաղաքից փախնելու համար, մերժում է, խոստանալով երեք օրից միայն թոյլատրել²⁰:

Սակայն նման մտադրութիւն թուրքերը բնաւ չունէին. Ընդհակառակը պատրաստում էին յարձակուել Ղարաքիլիսայի վրայ: Հասկանալով, որ Ղարաքիլիսայում գտնուողները հիմնականում ունեւոր խաւը եւ երիտասարդներն էին, նրանք փորձում էին համոզել վերջիններին, որ չփախչեն: Հայ բնակչութեան փախուստը կանխելու համար թուրքերը պատուիրակութեանը ցոյց են տալիս, որ այստեղ կազմակերպուած են

տեղական իշխանութեան մարմիններ եւ հաւաստիացնում, որ նրանց Ալեքսանդրապոլում ոչ մի վտանգ չի սպառնում:

Թուրքերի կողմից գաղթը չխրախուսելու փաստի մասին է վկայում նաեւ 1918 Մայիսի 15ին Արամի, Դրոյի, Վրացեանի եւ Ղազազեանի միջեւ Բաթումի բանակցութիւնների ընթացքի մասին հեռախօսային խօսակցութիւնը, որտեղ ներկայացւում է թուրքերի վերջնագիրը Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգիծը իրենց զիջելու եւ երկաթուղուց 20 վերստ հայկական զօրքերը ետ քաշելու պահանջի մասին եւ նշում, որ թուրքերը խնդրել են խաղաղ բնակչութեանը մնալ տեղում²¹:

Թուրքերը, մի կողմից դիւանագիտական խարդաւանքներով գրաւելով Ալեքսանդրապոլը՝ անօրինակ խուճապ են առաջացնում խաղաղ բնակչութեան մէջ, ստիպելով լքել իրենց բնակավայրերը, միւս կողմից տպաւորութիւն ստեղծում, թէ չեն խրախուսում գաղթը: Նախապէս յայտարարելով, որ իրենք չեն վնասի խաղաղ բնակչութեանը, այլ միանգաղականներին ու դաշնակցականներին, որոնք իբր յանցագործութիւններ են կատարել մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ, նրանք պառակտում են հայ հասարակութեանը, զրկում նրան դիմադրական կարողութիւններից: Բացի այդ, բնակչութեան տեղում մնալը, բնականաբար, թուրքերին հնարաւորութիւն կ'ընձեռէր թալանել նրանց օրինական միջոցներով:

Սակայն թուրքերի կողմից գաղթը չխրախուսելու պատճառներից անկախ, միանշանակ գաղթի կասեցմամբ շահագրգորւած էին նաեւ հայկական շրջանակներում:

Եթէ արեւմտահայերը գաղթելով փրկուել էին ինչ որ կերպ եւ հասել իրենց արեւելահայ եղբայրների մօտ եւ նրանց աջակցութեամբ կեանքի ու մահու պայքար էին մղում, ապա արեւելահայերը ուղղակի գաղթելու տեղ չունէին եւ, միանալով արեւմտահայ գաղթականութեան հոսանքին, գնում էին ստոյգ կործանման:

Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհուրդը Ղարաքիլիսայի բնակչութեան գաղթը դարարեցնելու անհրաժեշտութեան մասին 1918 Մայիսի 23ի իր կոչում գրում է. «Տաճիկները գրաւել են Ղարաքիլիսէն: Կորպուսի շտաբը տեղափոխուել է Դիլիջան: Նոյն օրն իսկ Դիլիջանից ահազին գաղթականութիւն սկսուել է դէպի Նոր Բայազէդի գաւառը: Այստայից յայտնում են, որ այդ շրջանում կուտակուել է հարիւր հազարանոց գաղթականութիւն, որը խելակորոյս, սոված, ծարաւ թափառում է սարերում: Նրանց դրութիւնը սոսկալի է: Նոյնիսկ շատ տեղերում գաղթականների մէջ արիւնայի դէպքեր են տեղի ունենում: Հենց այս բոպէիս հացի պա-կաս է զգացում:

Պարզ է, որ գաղթելու տեղ չկայ եւ գաղթը միանգամայն կորստաբեր է:

Բնացեք եւ հետեւեալը: Երբ որ տաճիկները մի որեւէ տեղ տիրապետում են, այն տեղից փախած ժողովրդին նրանք այլեւս թոյլ չեն տալիս վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: Ուրեմն երկու չարիքից ամենափոքրագոյնը այն է, որ ժողովուրդը չգաղթի եւ մնայ իր տեղերում»²²:

Սակայն բանակչութեան գաղթը կասեցնելը գրեթէ անհնար եղաւ: Նախ, թուրքերի անակնկալ յարձակման, ապա նաեւ թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեան հետեւանքներն իրենց մաշկի վրայ զգացած արեւմտահայ գաղթականութեան եւ այդ գաղթականների անլուր տառապանքներին չորս տարի ականատես եղած տեղի բնակչութեան մէջ արմատաւորուել էր թուրքից ամէն կերպ փրկուելու հոգեբանութիւնը: Ժամանակի հասարակական գիտակցութեան մէջ թուրքն ընկալւում էր որպէս ցեղասպան, հետեւաբար ընդունելի էր համարւում ինչ որ կերպ թուրքական բռնութիւններից փրկուելու միտքը:

Ցեղասպանութեան անմիջական հետեւանք հանդիսացող գաղթականութիւնն իր կնիքն էր դրել Ալեքսանդրապոլի ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական, այլ նաեւ բարոյափոխութեան կրավիճակի վրայ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին այստեղ ապաստանած բազմահազար գաղթականութիւնն իր անհուն տառապանքով, հոգեբանօրէն չէր կարող չազդել Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան վրայ:²³

Հետեւաբար նորաստեղծ քաղաքային վարչութեան գործունէութեան առաջնահերթ խնդիրը գաղթը կասեցնելը եւ փախստականների վերադարձն ապահովելն էր: Մասնաւոր, որ թուրքերը գտել էին գաղթողներին թալանելու ձեւը եւ դա անում էին 'օրինական' միջոցներով: Թուրքական իշխանութիւնները օրէնքով քաղաքից բացակայողների ունեցուածքը համարում էին պետական, եւ սեփականացնում այն:

1918 Յունիսի 4ի Բաթումի Պայմանագրի կնքումից յետոյ քաղաքային վարչութիւնը ամէն հնարաւոր միջոցներով ձգտում էր օժանդակել փախստականների վերադարձին եւ իրենց գոյքի տիրանալուն:

Թուրքերն իրենց առաջնադասումը Արեւելեան Հայաստանում պայմանաւորելով իբր գրաւուած տարածքներում կարգուկանոն հաստատելու եւ մահմեդականներին պաշտպանելու հետ, պնդում էին, թէ իրենցից կարող էին վախենալ միայն այն հայերը, ովքեր անօրինութիւններ եւ բռնութիւններ էին իրականացրել մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ: Փախստականներին թուրքերն անուանում էին 'ղաչաղներ' եւ քաղաքից բացակայողների ունեցուածքը համարելով պետական՝ սեփականացնում այն: «Թէւ ըստ Բաթումի դաշնագրի ոչ որ չի գրկուում իր սեփականութեան իրաւունքից,- գրում է Գ. Խոյեցեանը,- բայց օսմանեան իշխանութիւնը քաղաքի գրաւման օրը քաղաքից բացակայողների գոյքը

գրաւում է յօգուտ պետութեան: Մեփականատէր ճանաչում է միայն այն մարդը, որի անունը նշանակուած է քաղաքի ստացուածոց մատենաւում իբրեւ այդպիսին, նոյնիսկ ծնողների, որոնց կամ ընտանիքի այլ անդամների ներկայութիւնը կամ քաղաքի գրաւումից շատ առաջ քաղաքից հեռանալու պարագան չեն փրկում գոյքը գրաւումից: Տանում են ամբողջ շարժական գոյքը, իսկ շէնքը տալիս են վարձով կամ կապալով: Այդ բանը նրանք բացատրում են հետեւեալ կերպով. «Ռուսները հեռացել էին Անդրկովկասից մօտաւորապէս 1918թ. սկզբին: Այդ ժամանակամիջոցից յետոյ քաղաքից հեռանալը չպէտք է դիտել իբրեւ տաճիկների գալուց երկիւղի հետեւանք, ուստի եւ Յունուարից այս կողմ հեռացողների գոյքը իբրեւ պատիժ պէտք է գրաւուի, իսկ Յունուարից առաջ հեռացողներին՝ ոչ: Տեղի իշխանութեան նախագահի կարգադրութեամբ անշարժ կայքերից վերցուող հարկը տալու համար ամէն մի ստացուածատէր Քաղաքային վարչութիւնից պիտի ստանայ վկայագիր, որ ինքը նշանակուած գոյքի տէրն է, իսկ եթէ հաւատարմատարն է՝ հաւատարմութւոյն տրուած 1918թ. առաջ: Ով բացակայում է քաղաքից, կամ նոր է վերադարձել, այդպիսիներին կալուածքից հարկ չի տրուում: Քաղաքային վարչութիւնը ներկայացրել էր քաղաքի գրաւումից առաջ հեռացողների ցուցակը, բայց այդ ցուցակը չէր ընդունուել իբր 'դաշաղների':

Այդպիսիների գոյքը կառավարութիւնը տալու է վարձով կամ կապալով յօգուտ իրեն²⁴:

Երբ այս առթիւ ՀՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան ներկայացուցիչը հարցում է անում Խալիլ փաշային եւ տեղական իշխանութեան նախագահին, վերջիններս պատասխանում են, որ այդ արում է Շեքի փաշայի կարգադրութեամբ, եւ քաղաքը Հայաստանի Հանրապետութեանը վերադարձելուց յետոյ կը վերադարձունեն եւ՝ հարկը եւ՝ վարկը եւ՝ ստացուած կապալագինը: Միայն Նոյեմբերի 14ին է թուրքական կառավարութիւնը ճանաչում քաղաքից բացակայողների անշարժ եւ շարժական գոյքի սեփականութեան իրաւունքը եւ այդ գոյքը յանձնում տէրերին²⁵:

Բայց մինչ այդ քաղաքային վարչութիւնը փորձում էր վերադարձողների տները վերցնել թաթարներից եւ յանձնել հայերին: Փաստօրէն քաղաքային վարչութիւնը հանդէս էր գալիս բնակչութեան եւ թուրքական իշխանութիւնների միջեւ միջնորդի դերում: Մասնաւորապէս քաղաքային վարչութեան Յունիսի 25ի նիստում վարչական բաժնի ղեկավար Մ. Ղազարեանին յանձնարարում է խնդրել Ռեջեֆ-բէյին կարգադրութիւն անել դատարկել քաղաք վերադարձած հայերի տները թաթարներից: Իսկ փակ դռները նախատեսում էին բացել վարչութեան անդամների եւ տանտիրոջ ներկայութեամբ:

Յունիսից կեանքը մտնում է բնական հունի մեջ, քաղաքային վարչութեան միջնորդութեամբ բացում են ճաշարաններ, ռեստորաններ, հիւրանոցներ, հասարակական սննդի կենտրոններ, խանութներ: Հայերի հետ այդ վայրերը գործարկում էին թաթարները: Քաղաքը գրաւած շատ թաթարներ առաջարկում էին բացել քաղաքից հեռացած հայերի խանութները, վարձակալական հիմունքերով՝ խոստանալով վերադարձնել դրանք տերերի քաղաք վերադառնալու ժամանակ: Մասնաւորապէս, Բաշիր Եուսուֆովը Յունիսի 28ի նիստում դիմում է վարչութեանը, խնդրելով թոյլատրել օգտագործել Չոլախովի խանութը, խոստանալով վճարել քաղաքային վարչութեան եւ վերադարձնել խանութը Չոլախովի գալու ժամանակ²⁶: Վարչութիւնը համաձայնում է տալ խանութը Եուսուֆովին նշուած պայմաններով օգտագործելու համար, եւ յայտնելով այդ մասին նահանգապետ Ռեջեփ բէյին, խնդրել նրան, որ խանութները եւ տաղավարները տրուեն վարձու միայն վարչութեան թոյլտուութեամբ²⁷:

Քաղաքային վարչութիւնը ջանքեր չի խնայում հայ բնակչութեան հարկերը թեթեւացնելու ուղղութեամբ: Թէեւ 1918ին Շիրակում առատ բերք էր ստացուել, բայց ցանքսերի մեծ մասը փչացել էր գաղթի ժամանակ, միւս մասերին տիրացել էին քրդերն ու թաթարները, մի մասն էլ փչացրել էր կարկուտը: Բսկ մնացածից էլ հաւաքում էին *մուքայսն* ու *աշարը*: Օսմանեան կառավարութեան որոշմամբ թուրքերի կողմից ռազմակալուած վայրերում գիւղացիները իրենց բերքի երեք ութերոդը պէտք է յանձնէին կառավարութեանը, մէկ ութերոդը իբրեւ *աշար*, իսկ երկու ութերոդը՝ զօրքի կարիքների համար (*մուքայսա*), վաճառելու կառավարութեանը որոշուած գնով, մէկ փութ ցորենը՝ 33 ուրլով, իսկ գարին՝ 16 ուրլով:

Օրթաքիլիսա գիւղի բնակիչները Օգոստոսի 17ի գրութեամբ խնդրում են քաղաքային ինքնավարութեանը՝ միջնորդել թուրքական կառավարութեան, իրենց հարկերից ազատելու համար²⁸: Նման խնդրանքով գաւառի մի շարք գիւղերի նոյն օրը եւ նոյն բովանդակութեամբ գրութիւնները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ գոյութիւն ունէր որոշակի պայմանաւորուածութիւն քաղաքային ինքնավարութեան եւ գիւղական հասարակութիւնների միջեւ: Այդօրինակ դիմումներից Համալու գիւղի հասարակութեան դիմումում կարդում ենք. «*Մորանով պատիւ ունենք յայտնելու Ձերդ Մեծայարգութեանը, համաձայն ներկայ տիրող կառավարութեան հրամանի ու կարգադրութեան հիման վրայ մեր գիւղացիք պարտաւոր են վճարել հացահատիկ հաւաքածներից հետեւեալ տուրքերն՝ Ցից մէկը բայրա, կոտը՝ զինուորին, մի կոտը չքատրներին, որի հաշուով ուղիղ կէսը մնում է գիւղացիներին:*

Մեր հասարակությունը, որ բաղկացած է մօտաւորապէս 500 ծխից, որոնք դեմ հակառակ չէ, բայց աչքի առաջ ունենալով, որ մեր գիւղի բոլոր հանդերը, թէ՛ խոտատեղը, թէ՛ ցանկատեղանքները, գտնուելով պատե-րազմական դաշտի մէջ բոլորը տրորած ու փչացած է, որով պէտք է քա-ղէին, մօտաւորապէս 10 կտոր, հիմա պէտք է վերցնէ մէկ կտոր կոտ, կան շատ գերդաստաններ, որոնք զրկուած են իրենց ստանալիք բերքից: Մեր ժողովուրդը չափից դուրս տուժուել է կոռուի դաշտ լինելու պատճառով, հետեւաբար աղքատութեան մէջ է:

Այս հիման վրայ դիմում ենք Ձերդ մեծարգոյութեանը, խնդրում ենք աչքի առաջ ունենալ, որ մեր գիւղի ցանած հանդերը տրորած ու փչացրած է, մեր գիւղը զօրք լինելու պատճառով: Նամանաւանդ, որ վերջին օրերս սաստիկ կարկուտ գալով բոլորը կարկտահար եղաւ, այնպէս, որ մեր ժողովուրդը անտանելի նեղ դրութեան մէջ է, չի կարող իւրեանց գերդաստանի համար հաց ձեռք բերէ, կարող է սովամահ լինի, եթէ այդ յիշեալ տուրքը վճարէ:

Որոյ մասին խնդրում ենք Ձերդ մեծայարգոյութեանը անել տնօրինու-թիւն, միջնորդէք Նոր կառավարութեան առաջ խնայել մեր ժողովրդին, գտնէ այս տարի չպահանջէ յիշեալ տուրքերը, եթէ ոչ սովամահ կը լինեն բոլորը: Ձեր արած բարիքներով ազատած կը լինէք հազարաւոր անձինք սովամահից»²⁹:

Հարկ է նշել, որ քաղաքային վարչութեան բոլոր դիմումները որոշ գիւղերից *մուբայան* ու *աշարը* չվերցնելու վերաբերեալ, Շէքի փաշայի կտրուկ հրամանով, մնում էին անհետեւանք: Աւելին, կարգադրում է հաւաքել այդ երեք ութերորդից մէկ ութերորդն էլ հասարակական ամ-բարների համար: Սակայն քաղաքային վարչութեան դիմումի համա-ձայն դա ներում է:

Սկզբում գիւղացիները փորձում են թաքցնել բերքը, սակայն դաժան ծեծի են ենթարկւում եւ գրաւում է ամբողջ բերքը: Կարկուտի խփած տեղերում հարկի երեքութերորդ որոշում են ծղոտի չափով: Բոլորովին բերք չունեցողներից վերցնում են դրամով: Բերքի այս հաւաքման մէջ մեծ դեր են կատարել հայ *մուխտար*ներից եւ *բաշմուխտար*ներից շատերը, որոնք պայմանաւորուելով *ասկէար*ների հետ շատ դէպքերում վերցրել են գիւղացիներից ամբողջ բերքը լցրել իրենց ամբարները կամ ծախել: Գիւղացիները ստիպուած են եղել կաշառք տալ նրանց, շաբաթներով կերակրել նրանց անասուններին իրենց հաշուին եւն.³⁰:

Շատ դէպքերում քաղաքային վարչութեան դիմումները մնացել են անպատասխան եւ միայն քաղաքական դրութեան փոփոխութեան հետ ներուել է *մուբայան* եւ յետոյ այն գիւղերի *աշարը*, որոնք մինչ այդ դրանք չեն տուել: Հայաստանի Հանրապետութեան Արտգործաւախարութեան ուղղուած զեկուցման մէջ ներկայացնելով այս ամենը՝ *Խոյեցեանը* բարձր

է գնահատում քաղաքային վարչութեան ներկայացուցիչ Ղազարեանի դերը, գրելով, «Այս կարգադրութիւնից յետոյ շատ տեղերում զապոյթներն ու ժանդարմները փորձում են հաւաքել մուքայան, սակայն ամէն անգամ ղիմել են Տեղական իշխանութեան նախագահին նրա համապատասխան կարգադրութիւն ուղարկել տուել այդ գիւղերը եւ ազատել մուքայան, որը տանելուց յետոյ վերադարձնել չէր լինի: Այսպիսով ազատուել է միայն Մաստաքա գիւղում ամբարած երեսուն հազար փութ հացահատիկը:

Անգնահատելի է այս խնդրում քաղաքային վարչութեան եւ մասնաւորապէս վարչութեան անդամ Մկրտիչ Ղազարեանի դերը: Նա շարունակ ղիմել է խնդրել, շրջել գիւղերը, քննել ապօրինութիւնները, հեռացնել տուել ապիկար պաշտօնեաներին»³¹:

1918 Օգոստոսի 20ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութիւնը գրութեամբ դիմում է Գիւմրու նահանգապետին առանց վարչութեան կարգադրութեան քաղաքացիների եւ հաստատութիւնների իրերը չվերցնելու վերաբերեալ³²:

Քաղաքային իշխանութիւնները մեծ ծաւալի աշխատանքներ են տանում գիւղական բնակչութեանը անխուսափելի սովից փրկելու համար: Մասնաւորապէս, քաղաքային վարչութիւնը դիմում է Ռեջբէ բէյին խնդրելով ձրի հաց տալ այն գիւղացիներին, որոնք վերադառնալով իրենց տները գտել էին այն լիովին թալանուած վիճակում:

Հաշուի առնելով որ Վեհիբ փաշան առաջարկել էր ընտրել քաղաքից ներկայացուցիչներ՝ Ռուսաստան մեկնելու եւ հաց գնելու, քաղաքային վարչութիւնը որոշում է խնդրել Օսմանեան իշխանութիւններից այդ ներկայացուցիչներին ուղարկել հարեւան Ելիզաւետպոլի Նահանգ մթերային գնումների համար: Եւ նկատի առնելով հարցի կարեւորութիւնը՝ որոշում է այն դնել խորհրդի քննարկմանը³³:

Օգոստոսի 27ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի որոշմամբ, խորհրդի նախագահ Սարգսեանը գործուղում է Թիֆլիս իրականացնելու քաղաքային խորհրդի յանձնարարութիւնը՝ վերադարձնելու հին քաղաքային վարչութիւնից քաղաքային եւ հասարակական գումարները, որոնք նրանք տարել էին իրենց հետ՝ թուրքերի քաղաք մտնելուց առաջ³⁴:

Նոյն Օգոստոսի 27ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդը որոշում է քաղաքի համար հաց գնելու նպատակով պատգամաւորներ Փեշտամալջեանին եւ Եուսուֆ Զադէին Ելիզաւետպոլի Նահանգ գործուղել³⁵:

1918 Մեպտեմբերից թուրքերն զգալով պատերազմում իրենց մօտալուտ պարտութիւնը, փոխում են քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ, այլ ելք չունենալով՝ քան հայերի հետ հաշտուելը եւ բարեկամ ձեւանալն ու որպէս այդպիսին ներկայանալը ընդհանուր հաշտութեան

սեղանին: «Հայերու վերաբերմամբ այնքան դաժան ու անողոր քաղաքականութիւնը հիմա մէկէն կը փոխուէր եւ կը դառնար ջերմ, սիրալիք բարեկամութեան եւ ամէն ջանք գործ կը դրուէր օր առաջ հայերու հետ խնդիրը կարգադրել եւ թեւանցուկ, ինչպէս իրենք կ'ըսէին, մտնել ընդհանուր ժողովասրահը»³⁶:

Այս փոփոխութեան արդիւնքում 1918 Մեպետեմբերի 8ից Ալեքսանդրապոլում հաստատուած Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ խորհեցեանը, գործակցելով տեղական իշխանութեան մարմիններին հետ, փորձում է յաղթահարել թուրքական բռնութիւնների հետեւանքները, վերականգնել տեղի հայ բնակչութեան բնականոն կեանքը³⁷:

1918 Հոկտեմբերի կեսերին օսմանեան կառավարութիւնը, որի գլուխ կանգնած էին երիտթուրքական կուսակցութեան ղեկավարները, հրաժարական է տալիս: Նոր կառավարութիւնը Իզզէթ փաշայի գլխաւորութեամբ շտապում է իր զօրքերը Անդրկովկասից մինչեւ Բրեստ Լիտովսկի Պայմանագրով հաստատուած սահմանները դուրս բերելու մասին որոշում ընդունել: Սակայն, թուրքերն իրենց յատուկ քաղաքականութեամբ երկար ժամանակ ձգձգում էին այն իրականացնել մինչեւ վերջին հնարաւորութիւնը թալանելու եւ կոտորելու հայ բնակչութեանը: Իրենց հերթին տեղական իշխանութիւնները փորձում են օգտուել ստեղծուած քաղաքական նոր իրավիճակից, վերականգնել քաղաքի բնականոն կեանքը: Մասնաւորապէս, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դպրոցների տեսուչ Ա. Բաբայեանը Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցչին ուղղած 1918 Հոկտեմբերի 22ի գրութեամբ խնդրում է դպրոցական կեանքը վերականգնելու համար ապահովել հմուտ ուսուցիչների վերադարձը Թիֆլիսից եւ Երեւանից. «Յանկանալով տեղիս քաղաքային դպրոցների համար փորձուած ուսուցիչներ հրախրել, խոնարհաբար խնդրում եմ Ձեր կարելուք միջնորդութեամբ աջակցել որքան կարելի է շուտ եւ ապահով Ալեքսանդրապոլ վերադառնալուն ներկայումս Թիֆլիսում գտնուող Տիգրան Յակոբեանին եւ Երեւանում գտնուող Մնացական Տէր-Մարտիրոսեանին, որոնք անձամբ յայտնի են ինձ իրենց ուսուցչական բազմամեայ փորձառութեամբ»³⁸:

Փաստօրէն Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանութեան մարմինները թուրքական բռնակալման վեց ամիսներին, միջնորդ հանդիսանալով հայ բնակչութեան եւ թուրք գիւղուորականների միջեւ, փորձել են հնարաւորութեան սահմաններում պաշտպանել խաղաղ բնակչութեան շահերը, զսպել թուրքական բռնութիւններն ու կամայականութիւնները:

Պատահական չէ, որ ժամանակակիցները բարձր են գնահատել թուրքերի հետ գործակցելու միջոցով հայ բնակչութեան ֆիզիկական գոյութիւնն ապահոված գործիչներին: Մասնաւորապէս, 1918ին թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հան-

րապետութեան Արտգործնախարարութեան ներկայացուցիչ Խոյեցեանն Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղած իր 1918 Դեկտեմբերի 4ի գեկուցումում նշում է. «Ի վերջոյ չեմ կարող մի երկու խօսք չասել Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեան եւ մասնաւորապէս քաղաքագլուխ Լ. Սարգսեանի մասին: Երբ նախկին քաղաքային վարչութիւնը հետացաւ քաղաքից ու մնացողներից ամէն մէկը ահով էր դիտում մօտիկ ապագային, սպասելով անխուսափելի կոտորածի, ու կորուստը մնացածների, քաղաքագլուխ Լեւոն Սարգսեանը եւ Մկրտիչ Ղազարեանը, որոնց անձնական շատ քիչ բան էր կապում քաղաքի հետ միայն նահատակուող անգլուխ մնացած ժողովրդին իրենց ուժերի չափ օգնելու համար, մնում են քաղաքում: Այն՝ ինչ նրանք կրում են այս վեց ամսում, այս կամայականութեան եւ բռնութեան շրջանում, նրանց տոկոսնութիւնը, նրանց յուժկու եւ համարձակ բողոքը այն բոլորի դէմ ինչ նոյնիսկ նրանց իրաւասութիւնից վեր էր եւ աւելի լայն բնոյթ էր կրում, այն անձնագոհ պաշտպանութիւնը ժողովրդի շահերի, որի պատճառով նրանք շարունակ հալածուել են եւ նոյնիսկ վտանգի ենթարկել իրենց կեանքը ու միայն հրաշքով կարողացել են այսօր խաւարի իշխանութիւնից դուրս գալ ու դուրս բերել իրենց խնամքին յանձնուած ժողովուրդը եւ հանգիստ սրտով դիմաւորել հայ զինուորներին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը, այս բոլորը՝ նրանց անձնագոհութիւնը, ազնուութիւնը, կորովն ու համարձակութիւնը միայն խորին յարգանքի զգացմունք է զարթնեցնում իմ մէջ ու այս բոլորի վրայ եմ դարձնում կառավարութեան ուշադրութիւնը:

Քաղաքային ինքնակարութիւնը խոշոր օգնութիւն է ցոյց տուել նաեւ զանազան շրջաններից փախած գաղթականներին, որոնք ապաստանել են քաղաքումս, բանալով նրանց համար որբանոց, հանրակացարան եւ այլն: Այս ձեռնարկութիւններին աջակցելու համար նա արել է դիմումներ բոլոր քաղաքացիներին եւ հասարակական հիմնարկութիւններին: Ներկայացուցչութիւնս միջոցներ չունենալու պատճառով չի կարողացել արձագանքել այդ կոչերին»³⁹:

1919 Յունուարի 15ի արտակարգ նիստում քաղաքային վարչութիւնը, յարգելով տիֆլից մահացած Մկրտիչ Ղազարեանի յիշատակը, որոշում է նրան յուղարկաւորել Պատուոյ Բլուր կոչուող գերեզմանատանը⁴⁰: 1919 Ապրիլի 16ի նիստում Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդը որոշում է Ղազարեանի ընտանիքին թոշակ նշանակել, իսկ նրա օրագիրը հրատարակել, որպէս յատուկ բրոշիւր եւ վաճառել հատը երկու ռուբլով, եւ հասոյթը յատկացնել նրա երեխաներին⁴¹:

Աւելի ուշ՝ 1919 Յունիսի 3ին, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի արտակարգ նիստը որոշել է Լեւոն Սարգսեանին Ալեքսանդրապոլի

պատուաւոր քաղաքացու կոչում տալ, նրա անունով անուանակոչելով քաղաքի հիւանդանոցներից մէկը⁴²:

Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ներկայացուցիչ Խոյեցեանի 22 Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղուած 1918 Հոկտեմբերի 4ի գրութեան մէջ, որտեղ վերջինս առաջարկում է վիճակագրական տեղեկութիւններ հաղորդել Լոռու եւ Փամբակի շրջանների վերաբերեալ, տեղեկացում է, որ այդ տուեալները տրամադրուել է Գեղամ խան Սարգսեանի կողմից: *«Գեղամ խան Սարգսեանը,-* ասում է այդ գրութեան մէջ,*- Անդիբեզ գիւղացի, որը շնորհիւ արաբ, ֆարս, թուրք լեզուներին ծանօթ լինելուն օսմանեան կառավարութեան կողմից նշանակուած է Փամբակի եւ Լոռիի շրջանների նայող միւլդիր եւ ամէն կերպ աշխատում էր, ըստ հնարաւորութեան, թեթեւացնել այդ շրջանների ժողովրդի դրութիւնը»⁴³:* Մասնաւորապէս Ղուլաթում 1918ին սպանուել են ընդամենը երկու հոգի, ըստ գիւղացիների յիշողութիւնների, նրանց փրկել է անխուսափելի մահից հենց Գեղամ փաշան: Թուրքերն անցնելով գիւղի տներից մէկի մօտով, լսել են Անդրանիկի անունը եւ մտածելով, որ Անդրանիկն այդ գիւղում է որոշել են սպանել գիւղի ողջ բնակչութեանը: Մինչդէռ ղուլաթցի Տեր-Սարգսեանը կանչելիս է եղել իր որդուն, որի անունը Անդրանիկ է եղել: Գեղամ փաշայի միջնորդութեամբ են միայն գիւղի բնակիչները փրկուել անխուսափելի մահից⁴⁴:

Յետագայում, երբ թուրքական վտանգն արդէն չկար, հասարակական գիտակցութեան մէջ սկսեցին արմատաւորուել թուրքերի դէմ չկոուելու, նրանց հետ գործակցելու համար ալեքսանդրապոլցիներին մեղադրելու միտումները: Իսկ պատմագիտութեան մէջ փորձեր չարունցին գիտականօրէն ուսումնասիրել այդ երեւոյթի պատճառները: Մասնաւորապէս 1930ականների քաղաքական բռնաճնշումների ենթարկուած պետական եւ կուսակցական գործիչներին ուղղուած մեղադրանքների թում էին թուրքերի հետ գործակցելու, նրանց օգտին լրսեսութիւն անելու, ժողովրդի թշնամի լինելու անհիմն մեղադրանքները⁴⁵:

Թէեւ միքանի տարի անց այդ անհիմն մեղադրումները արդարացուեցին, բայց պատմագիտական մտքի եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ շարունակուեցին կարծրատիպերի տեսքով մնալ այդ մեղադրանքները, բայց արդէն ոչ թէ առանձին անձանց, այլ Ալեքսանդրապոլի գաւառի բնակչութեան հանդէպ:

Մինչդէռ միջազգային բարդ պայմաններում եւ հայոց պետականութեան կայացման շրջանում ապրող Ալեքսանդրապոլի գաւառի բնակչութիւնը, ենթարկուելով թուրքական անօրինակ բռնութիւններին, մեծագոյն ողբերգութիւն է ապրել, փորձելով դիմակայել թուրքական յատուկ

մշակուած ցեղասպան քաղաքականութեանը, պայքարել իր ֆիզիկական գոյութեան պահպանման համար:

Ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է Թոմաս Մըկոլէյը «Մի ամբողջ կարգ մարդկանց մեղադրել, թէ նրանք հայրենասէր չեն, նոյն տրամաբանութիւնն է, որով գալլը դէկլարարում է զառան հանդէպ: Դա նոյնն է, ինչ զետաբերանը մեղադրել նրա ակունքները թունաւորելու մէջ»⁶:

ՕՍԼՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԵՐ

¹ Հրանտ Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը 1918թ.*, Երեւան, Բարձրագոյն Դպրոց, 1997, էջ 81:

² Իր դաշնակից Գերմանիայի աջակցութեամբ Օսմանեան Թուրքիան 1918 Մարտի 3ին հասնում է Բրեստ Լիտովսկի Պայմանագրի կնքմանը, որի համաձայն Ռուսաստանը պարտաւորւում էր զիջել Բաթումի, Արդահանի, Կարսի սանջակները: Անդրկովկասի կառավարութիւնը, երկրամասը անջատուած համարելով Ռուսաստանից, չի ընդունում Բրեստի Պայմանագիրը եւ հրաժարւում է յանձնել իր տարածքները: Թուրքական զօրքերը Տրապիզոնի բանակցութիւնների ընթացքում, շարունակելով ռազմական գործողութիւնները, զենքի միջոցով զրաւում են Բրեստի Պայմանագրով իրենց անցած տարածքներ: Իսկ երբ Անդրկովկասի կառավարութիւնը ընդունում է Բրեստի պայմանները, թուրքերը խախտելով այն, ներխուժում են Արեւելեան Հայաստան, զրաւում Ալեքսանդրապոլը եւ Երեւանի Նահանգի այլ տարածքներ:

³ Ինչպէս Մէյմի եւ կառավարութեան հայ անդամներ, Ազգային Խորհրդի, կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներ եւ հրապիրտ անձեր, որոնց շարքին՝ Միմոն Վրացեան, Աւետիս Ահարոնեան, Ալեքսանդր Խատիսեան, Ռ. Տէր-Մինասեան, Յ. Չոլախեան, Յովհաննէս Քաջազնունի, Արամայիս Երզնկեան, Մ. Յարութիւնեան, Ա. Ջոհրաբեան, Կ. Նազարեան, Ա. Շախաթունեան, Ջօրավար Նազարբեկով, Լեւոն Սարգսեան, Ա. Խոնդկարեան են.:

⁴ *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1912-1920թթ.)*, Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու, խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, 2004, էջ 307-332:

⁵ Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը*, էջ 198-199:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.5, գ. 187, թ. 1-41:

⁷ Ալեքսանդրապոլի թեմի փոխանորդ Արտակ վարդապետը «Մի Պատմական էջ Տաճիկների Կողմից Ալեքսանդրապոլը Գրաւելու Վերաբերեալ» յուշագրութեան մէջ քաղաքից իր հեռանալը հիմնաւորում է դրանով, որ իր մօտ էր գտնուում Հառիճի վանքի եւ դպրոցի հոգաբարձութեան 30,000 ռուբլին, ինչպէս նաեւ Կարսի հոգեւոր կառավարութեան 1500 ռուբլին եւ Ալեքսանդրապոլի հոգեւոր կառավարութեան դրամները, ընդհանուր գումարով՝ 40,000 ռուբլի:

⁸ Մէկ վերստը հաւասար է 1067 մետրի (Անդրանիկ Վրդ. Կոստեան, *Բաղդիրը Հայերեն Լեզուի*, Պէյրութ, 1998, Շիրակ Հրատ., էջ 439):

⁹ Նազարեան Սկրտիչ Մինասի (1867-1919), Շուշիի Մեմֆիսարիայի հայոց լեզուի ուսուցիչ: Սովորել է Ստրազբուրգի Համալսարանի Արեւելագիտութեան Բաժնում: Այնուհետեւ տեղափոխուել է Ռուսաստան եւ զբաղուել մանկավարժութեամբ: Եղել է Արդուրեան Դպրոցի կառավարիչ, վերատեսուչ, Ալեք-

- սանդրապոլի քաղաքային վարչության անդամ 1918 Մայիս-Դեկտեմբերին, քաղաքային ինքնավարության գաղթականական կոմիտեի նախագահ 1918 Մայիս-1919 Յունուար: Մահացել է տիֆից 1919 Յունուարի 16ին:
- ¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1,գ. 2768, թ.51. նաև *Փաստաթղթեր 1918թ. Մայիսին Թուրքական Բանակի Գործից Ալեքսանդրապոլի Գրաման Եւ Քաղաքային Ինքնավարության Նոր Մարմինների Ստեղծման Վերաբերելալ*, կազմ. Կ. Ալեքսանեան, Երեւան, Հրատ. Բանբեր Հայաստանի Արխիւների, 2011, թիւ 1, էջ 27:
- ¹¹ Սարգսեան Լեւոն Դաիթի, 1862-1927, Ալեքսանդրապոլի Առեւտրական Դպրոցի վերատեսուչ, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ 1918 Մայիս-1919 Յունիս, Առեւտրական Դպրոցի վերատեսուչ 1919 Յունիս-1920 Նոյեմբեր, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ 1920 Նոյեմբեր 7-17, Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Յեղկոմի Նախագահ 1921 Ապրիլի 23ից Մայիսի կեսերը, 1921-1922՝ ՀՍԽՀ ներկայացուցիչ Կարսում ապա Թաւրիզում:
- ¹² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1,գ. 2711, թ. 5:
- ¹³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1,գ. 126, թ.90-96:
- ¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1,գ. 2710, թ.51:
- ¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1,գ. 2710, թ.5:
- ¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1,գ. 125, թ.8:
- ¹⁷ ՀԱԱ, ֆ.105, ց.1, գ.2768, թ.51. նաև՝ Ալեքսանեան, *Փաստաթղթեր*, էջ 27:
- ¹⁸ Ա. Խաչատրեան, *Արեւելահայ Եւ Թուրք Դիւանագիտական Յարաբերութիւնները*, կազմ. Ղազարեան Էւ ուրիշ., Երեւան, Հրատ. Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010, էջ 134:
- ¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1,գ. 125, թ. 8:
- ²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց.5,գ. 187, թ. 1-41:
- ²¹ *Ջանգ*, 17/4/ Մայիսի 1918, թ. 34. նաև՝ Մանուկեան Ա., *Փաստաթղթերի Հաւաքածու*, խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009, էջ 305:
- ²² ՀԱԱ, ֆ.289, ց.1,գ.10, թ.1. նաև՝ Մանուկեան, *Փաստաթղթերի*, էջ 306:
- ²³ *Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922թթ, Փաստաթղթերի Հաւաքածու*, կազմ. Կ. Ալեքսանեան, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2012:
- ²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1,գ. 126, թ. 44:
- ²⁵ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թ. 46-47:
- ²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ.2710, թ. 8:
- ²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ.2710, թ. 8:
- ²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ.2768, թ. 166:
- ²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2768, թ. 166:
- ³⁰ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թ.90-96:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ.125, թ. 8:
- ³² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2758, թ. 20:
- ³³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ.2710, թ. 20:
- ³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2713, թ. 3:
- ³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2758, թ. 29:
- ³⁶ Խաչատրեան, էջ 31:

³⁷ Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչությունը Ալեքսանդրապոլում հաստատուել է 1918 Մեպտեմբերի 4ին եւ գործել մինչեւ 1921 Յունուարի 25ը: Մինչեւ Փետրուարի 1ը՝ լուծարուելը, այն շարունակել է տեղի թուրք ներկայացուցչի միջոցով յարաբերություններ պահպանել ու բանակցությունների մեջ լինել օսմանեան կառավարութեան հետ, փաստօրէն հանդիսանալով բոլոր նախարարությունների տեղական ներկայացուցիչը:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 97, թ. 26:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 126, թ. 90-96:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 163:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 198-199:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 1:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 125, թ. 18:

⁴⁴ Մասունիկ Վիրաբեան, *Շիրակի Գեղանիստ*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2013, էջ 290:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1191, ց. 9, գ. 125, թ. 1681, թ. 1:

⁴⁶ Թումաս Բարինգտըն Մըկոլէյ (1800-1859), անգլիացի պատմաբան, քաղաքական գործիչ:

LOCAL GOVERNANCE IN THE ALEXANDROPOLE DISTRICT DURING
TURKISH MILITARY OCCUPATION (MAY-DECEMBER 1918)
(SUMMARY)

KARINE ALEXANIAN
karineal@mail.ru

In early March 1918 Ottoman Turkey and Russia signed the Brest Litovsk Agreement whereby Russia withdrew from the Batumi, Gars and Ardahan regions. The Transcaucasian Federation rejected the agreement arguing that Russia had no legitimate right in cede those territories to Turkey.

After occupying the said areas, Turkey continued its advance on the Republic of Armenia and occupied the Alexandropole district for six months. A large number of the native Armenians as well as Western Armenian refugees fled the area to the tiny Eastern Armenian hinterland. Those who stayed faced the challenge of life and death under Turkish military rule.

In order to maintain law and order in the occupied district of Alexandropole and give legitimacy to their acts, the Turks set up a local government, which was to run the affairs of the occupied district. The local government bodies of Alexandropole tried to address Turkish atrocities by collaborating with the occupying authorities and supporting the Armenian population, which was left at the mercy of the Turks.

This Turkish-Armenian collaboration was mutually beneficial: it legitimized Turkish anti-Armenian policy and, at the same time, partly secured the survival of the Armenians in the district.